

معرفی نسخه‌های خطی ملخص شاهجهان‌نامه

جمیل الرحمن*

ملخص شاهجهان‌نامه، تألیف عنایت خان میرزا محمد طاهر آشناست. وقتی که عنایت خان داروغه کتابخانه شاهی بوده، تلخیصی از کتاب‌های تاریخی پادشاه‌نامه‌ها تألیف عبدالحمید لاهوری و میرزا محمد امین قزوینی، مشهور به امینای منشی^۱، به زبان فصیح و روان ترتیب داده بود.

نگارش پادشاه‌نامه در اوایل به میرزا امین قزوینی که در زبان فارسی مهارتی تمام داشت، سپرده شد. قزوینی احوال روزهای شاهزادگی و احوال ده سال اول عهد ابوالمظفر شهاب‌الدین محمد شاهجهان پادشاه صاحبقران ثانی (۱۰۷۶-۱۰۰۰ هـ/ ۱۶۶۶-۱۵۹۲ م) را نوشت و در آخر کتاب مشاهیر آن زمان از سادات و مشایخ و علما و فضلا و شعرا و اطبا را معرفی کرد. بعد از آن، امر نگارش پادشاه‌نامه به ملا عبدالحمید لاهوری، ناظم پتتا منتقل شده و میرزا محمد امین به خدمت گردآوری وقایع پرداخت. ملا عبدالحمید که روش سخن‌پیرایی را از کلام شیخ ابوالفضل فرا گرفته بود، اکبرنامه را پیش‌نظر نهاده، احوال بیست سال (۱۰۵۷-۱۰۳۷ هـ/ ۱۶۴۷-۱۶۲۸ م) عهد شاهجهان پادشاه را در دو جلد ترتیب داد. این اثر معتبرترین تاریخ اولین بیست سال عهد صاحبقران ثانی است. تاریخ‌نویسان آن زمان از این تاریخ استفاده فراوان کرده‌اند.

* استادیار فارسی کالج ذاکر حسین، دهلی‌نو.

1. Elliot, Sir H.M.: *The History of India as told by its own Historians*, Vol. VII, p.75.

در سال ۱۰۶۵ هجری ملّا عبدالحمید وفات یافت و نگارش *پادشاهنامه* به محمد وارث، شاگرد ملّا عبدالحمید تفویض یافت. از احوال ده سال (۱۰۶۸-۱۰۵۷ هـ/ ۱۶۵۸-۱۶۴۷ م) آخر عهد شاهجهان پادشاه را به طرز و روش *پادشاهنامه* عبدالحمید تکمیل نمود.

بعد از آن عنایت خان کتاب *تاریخ پادشاهنامه* را جامه نو پوشانیده و در قالب عبارات آسان و اصطلاحات روشن جلوه داد، چنانکه همه واقعات که در سه جلد *پادشاهنامه* مرقوم شده بود، اختصار نموده و در یک جلد جا داده و این *پادشاهنامه* یا *شاهجهاننامه* را ملخص نام نهاد که مشتمل بر احوال سی ساله (۱۰۶۸-۱۰۳۷ هـ/ ۱۶۵۸-۱۶۲۸ م) حکومت شاهجهان می باشد. عنایت خان در این ملخص می نویسد:

«راقم هم که ابا عن جَد نمک پرورده این دودمان خواقین نشان است به تحریر سوانح دولت ابدالآتصال شاهجهان پردازد و در تلخیص آن کوشیده و خلاصه احوال و معظم امور از مجلد سه گانه *پادشاهنامه* شیخ عبدالحمید مذکور بدر نویسند و به عبارات واضح درآورده، تاریخ مختصری ترتیب دهد، فضولی نکرده خواهد بود، بلکه در این صورت فواید آن عموم هم خواهد رسانید. لهذا شروع در این امور نموده، در عرض اندک فرصتی به توفیق الله تعالی فارغ گردید. از سال چهارم جلوس تا دهم بیشتر از روی *پادشاهنامه* نوشته محمّد امین قزوینی، مشهور به امینای منشی که واضح تر است، نوشته شده. چون ملخص وقایع تحریر ۹، این نسخه را به ملخص موسوم گردانید»^۱.

چند نسخه خطی ملخص که از کتابخانه های مختلف دریافت شده است، به شرح

زیر است:

۱. شماره نسخه: ۲۰۰۶۶۸؛ برگ: ۳۱۲، سطر: ۱۷، اندازه: ۶×۸ اینچ، خط: نستعلیق،

عنوان های سنگرف، کتابت: ۱۲۴۳ هجری؛

۱. نسای شاهجهان، میرزا محمد ظاهر خان پسر ظفر خان (م: ۱۰۷۷ یا ۱۰۸۱ هـ) *شاهجهاننامه* موسوم به ملخص (نسخه خطی)، دانشگاه دهلی، برگ ۲ ب الی ۳ الف؛ موزه بریتانیا، برگ ۱۱ ب الی ۱۱ الف.
۲. اسلام خان، [دکتر] محمّد؛ *دانشگاه دهلی و سهم آن در گسترش زبان و ادبیات فارسی*، بخش فارسی دانشگاه دهلی، ص ۳۱؛ فهرست کتابخانه دانشگاه دهلی؛ دهلی (دستنویس).

آغاز: بنام پادشاه پادشاهان سرافرازی ده صاحب کلاهان حمدی که درخور شأن احدیت باشد...

۲. شماره نسخه: Or.175؛ برگ: ۴۶۳، سطر: ۱۵، اندازه: ۹/۵۰×۵/۷۵ اینچ، خط: نستعلیق، عنوان های سنگرف، کتابت: احتمالاً در قرن ۱۸ میلادی، وضع: برخی از عبارات نسخه ناخوانا و چندین صفحه جا به جا شده است؛

آغاز: بنام پادشاه پادشاهان سرافرازی ده صاحب کلاهان شماره نسخه: ۵۶۸؛ برگ: ۳۵۹، سطر: ۱۷، اندازه: ۱۰/۷۵×۷/۵۰؛ ۹×۵ اینچ؛

آغاز: بنام پادشاه پادشاهان سرافرازی ده صاحب کلاهان حمدی که درخور شأن احدیت باشد...

۴. شماره نسخه: ۷۰، به نام کتاب *قرنیه شاهجهان پادشاه*؛ برگ: ۲۷۷، سطر: ۱۹، اندازه: ۷/۵۰×۳/۵۰؛ ۱۱×۶/۵۰ اینچ، خط: نسخ، عنوان های سنگرف، کتابت: احتمالاً در قرن ۱۷ میلادی، وضع: کرم خورده و در آغاز نه برگ نوشته از دستخط دیگر مشتمل بر سوانح حیات مؤلف است؛

آغاز: وقایع سال بیست و یکم جلوس اشرف روز پنجشنبه غره جمادی الثانیه هزار و پنجاه و هفت...

انجام: زلف تو ز رخسار تو گلزار ارم شد طلوس شکاریست که آرایش دام است شماره نسخه: ۹۸۱؛ برگ: ۲۴۰، سطر: ۲۱، اندازه: ۵/۶۲×۱۱/۷۵، خط: نستعلیق؛

آغاز: بنام پادشاه پادشاهان سرافرازی ده صاحب کلاهان حمدی که درخور شأن احدیت باشد...

۶. شماره نسخه: N.M.1974-115؛ به نام کتاب *قرنیه شاهجهاننامه*، برگ: ۴۶۲، خط: نستعلیق، عنوان های سنگرف، کتابت: سده دوازدهم هجری؛

۱. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه موزه بریتانیا، لندن.
۲. فهرست نسخه های خطی عربی و فارسی کتابخانه بانک پور، پتنا.
۳. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه انجمن آسیایی بنگال، گنجینه بوهار، کلکته.
۴. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه ایندیا آفس، لندن.
۵. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه موزه ملی پاکستان، سید عارف نوشاهی، کراچی، ص ۲۳۹.

آنرا: بنام پادشاه پادشاهان سرفرازی ده صاحب‌کلاهان

«مندی که در خور شان احدیت باشد تعالی شأنه احدی را قدرت بیان آن نیست... علاوه بر اینها یک نسخه خطی منحص شاهیجهان‌نامه در فهرست نسخه‌های خطی امری، ترکی، متاهستانی و پشتو کتابخانه بودلین هم ذکر شده است.

احوال مؤلف

میرزا محمد طاهر، متخلص به آشنا، مخاطب به عنایت خان بن میرزا احسن الله^۱ متخلص به احسن؛ مخاطب به ظفر خان بن خواجه ابوالحسن تربتی، یکی از امرای پایدار و معتبر در عهد شاهجهانی بوده است. درباره تاریخ ولادت وی تذکره‌نویسان و مورخان خاموش‌اند، ولی از نوشته‌های خود وی در شاهجهان‌نامه موسوم به منحص تاریخ ولادت وی استنباط می‌شود:

«در این مکان فیض نشان جشن وزن قمری اختتام سال چهل و چهارم از عمر بد طراز به میان آمد و هفتم ربیع‌الثانی [۱۰۴۴ هـ/ ۳۰ سپتامبر ۱۶۳۴ م] که ساعت مختار بود... از جمله این شیرازبند سوانح اقبال، که در آن وقت هفت مرحله از مراحل زندگانی طی نموده بود، با وجود صغر سن به منصب درخور سرفرازی یافت»^۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. منحص شاهیجهان‌نامه نسخه خطی؛ کتابخانه دانشگاه دهلی، برگ ۲ ب؛ کتابخانه موزه بریتانیا، برگ ۱۰ الف؛ بزم تیموری، ص ۱۸۶، ۱۷۹؛ *An Oriental Biographical Dictionary*، عبدالحمید لاهوری در تصنیف حمود پادشاهان، عنایت خان را عنایت الله نوشته است. ذک: ج ۲، ص ۴۱۹، ۴۸۹، ۷۴۴؛ عاشقی عظیم‌نادی مؤلف لشکر عشق، ج ۱، ص ۱۱۸ خطاب عنایت خان را خان زمان می‌نویسد.
۲. آرزو گولباری، سراج‌الدین علی خان، مجمع‌التفاس، ص ۱۱۵، بزم تیموری، ص ۲۰۹؛ تذکره نامیج‌الافکار، ص ۴۹؛ نگارستان کشمیر، ص ۲۰۰؛ در تاریخ حسن، ج ۲، ص ۵۰۵، نام وی احسن الله نوشته شده است. ولی در مآخذ دیگر مانند فهرست کتابخانه خدیجه، پنتا، ص ۱۵۲؛ فهرست کتابخانه دیوان هند، ص ۸۷۸؛ فهرست کتابخانه دوم، ص ۳۶۵؛ فهرست کتابخانه بودلین، ص ۲۳۹؛ تذکره نصرآبادی، ص ۵۷؛ سقیه نوریانلو، ص ۱۹؛ نسخه ایروید، ص ۱۶۶؛ مآثر اکرام، ص ۳۶؛ تذکره الشعراء، ص ۱۹؛ آشکاره، ج ۱، ص ۱۲۱؛ میخانه، ص ۱۸۵؛ ریاض الشعراء، ص ۶۹؛ مشحوب الشعراء، ص ۳۶؛ نام وی میرزا احسن الله آمده است.
۳. منحص شاهیجهان‌نامه نسخه خطی کتابخانه دانشگاه دهلی، برگ ۸۳ الف؛ موزه بریتانیا، برگ ۱۲۱ ب؛ ترجمه انگلیسی منحص شاهیجهان‌نامه، ص ۱۲۸.

از عبارت فوق استنباط می‌شود که عنایت خان در سال ۱۰۳۶ هجری مطابق ۱۶۲۷ میلادی متولد شده بود.

مادر عنایت خان «بزرگ خانم» دختر سیف خان و خواهر بزرگ ممتاز محل که زوجه شاهجهان بود، در عقد ازدواج ظفر خان احسن، پدر عنایت خان آمده بود.^۱

براساس دیباچه دیوان ظفر خان احسن که نسخه خطی آن در کتابخانه دیوان هند است، می‌نویسد که میرزا محمد طاهر عنایت خان در سال ۱۰۵۳ هجری مطابق ۱۶۴۴ میلادی شعر گفتن آغاز کرد، او چنین می‌گوید:

«در این سال یعنی هزار و پنجاه و سه هجری فرزند دل‌بند اقبال‌مند چشم و چراغ این دودمان روشنی بخش این خاندان بهره‌مند درگاه الیه عنایت خان گلچین ریاض فیض گردید و عقد گرانمایه سخن را به میزان طبع سنجید»^۲.

ولی مؤلف بزم تیموری می‌نویسد که ظفر خان احسن از دست خود بر کلیاتش دیباچه‌ای می‌نوشت که پسر وی به نام عنایت الله متولد شد. همان وقت ابوطالب کلیم قطعه تاریخ تکمیل کلیات را نوشته بود:

«گله‌ها که چید از چمن طبع دسته شد»^۳

۱۰۵۳ هجری

این قطعه تاریخ تکمیل کلیات وی است، ولی از این قطعه، سال تولد عنایت خان استخراج نمی‌شود. هنگامی که عنایت خان به هفت سالگی رسید، شاهجهان وی را منصب عطا کرد و گه‌گاه از عنایات شاهی و مناصب مختلف لطف‌اندوز می‌شد. از نوشته‌های خود وی که در این شاهجهان‌نامه موسوم به منحص است، چنین برمی‌آید:

۱. آزاد بلگرامی، میر غلام علی: مآثر اکرام، ج ۲، ص ۳-۷۶۲؛ و ترجمه اردو ج ۲، ص ۱۷۵۷ و ترجمه انگلیسی، ج ۲، ص ۱۰۱۹.
۲. دیوان ظفر خان احسن، [دکتر] محمد اسلم خان، ص ۲۶.
۳. شعری کشمیر، ج ۱، ص ۷۱ (به حواله بزم تیموری، ص ۲۱۳).

”در اواسط محرم [۱۰۵۶ هـ/ ۳ مارس ۱۶۴۶ م] به مسود این روزنامهچه بهروزی و بختیاری فیل مرحمت شد“^۱.

”در این تاریخ [۵ شوال ۱۰۵۷ هـ/ ۳ نوامبر ۱۶۴۷ م] مسود این سانحه اقبال که تا این غایت هفتصدی بود، به تفویض منصب هزاری مورد نوازش گردید“^۲.

”پانزدهم شهر مذکور [رجب ۱۰۵۹ هـ/ ۲۵ ژوئیه ۱۶۴۹ م] مسود این دستورالعمل جهانداری به خدمت داروغگی داغ مفوض شد“^۳.

”روز یکشنبه هفدهم ربیع‌الاول این سال موافق هزار و شصت هجری [۲۰ مارس ۱۶۵۰ م] فردای آن جشن نوروزی به ترتیب و توزک تمام آراسته گشت...“

نگارنده این نگارین نامه مفاخر و معالی به خطاب عنایت خان نامور گشت“^۴.

”بیست و هفتم ماه [محرم‌الحرام ۱۰۶۳ هـ/ ۲۸ دسامبر ۱۶۵۲ م] سوانح پیرای این روزنامه اقبال که در صفر سنه بیست و چهار جلوس [فوریه ۱۶۵۱ م]

به سبب عروض عارضه مهلکه جدایی از خدمت داروغگی داغ که در رجب سنه بیست و سه [ژوئیه ۱۶۴۹ م] به آن منصوب گشته، معزول گردیده بود،

باز به دستور سابق به خدمت مزبور مأمور شد. سیوم صفر [۳ ژانویه ۱۶۵۳ م] این سال صوبه‌داری ولایت تهته به والد که در لاهور مانده بود، تفویض فرمود“^۵.

۱. ملخص شاهجهان‌نامه (نسخه خطی)، دانشگاه دهلی، برگ ۱۹۱ الف؛ موزه بریتانیا، برگ ۲۸۴ ب؛ ترجمه انگلیسی نسخه خطی ملخص شاهجهان‌نامه، ص ۳۳۷.
۲. ملخص شاهجهان‌نامه (نسخه خطی)، دانشگاه دهلی، برگ ۲۲۵ الف؛ موزه بریتانیا، برگ ۳۳۶ الف؛ ترجمه انگلیسی نسخه خطی ملخص شاهجهان‌نامه، ص ۳۹۵-۶.
۳. ملخص شاهجهان‌نامه (نسخه خطی)، دانشگاه دهلی، برگ ۲۴۴ ب؛ موزه بریتانیا، برگ ۳۶۷ الف؛ ترجمه انگلیسی نسخه خطی ملخص شاهجهان‌نامه، ص ۴۳۳.
۴. ملخص شاهجهان‌نامه (نسخه خطی)، دانشگاه دهلی، برگ ۲۵۳ الف؛ موزه بریتانیا، برگ ۳۸۰ ب؛ ترجمه انگلیسی نسخه خطی ملخص شاهجهان‌نامه، ص ۴۴۷.
۵. ملخص شاهجهان‌نامه (نسخه خطی)، دانشگاه دهلی، برگ ۲۶۷ ب و ۲۶۸ الف؛ موزه بریتانیا، برگ ۴۰۴ ب؛ ترجمه انگلیسی نسخه خطی ملخص شاهجهان‌نامه، ص ۴۷۶.

”در این تاریخ [غرة ربیع‌الثانی ۱۰۶۶ هـ/ ۲۸ ژانویه ۱۶۵۶ م] وقایع پیرای این صحیفه دولت به اضافه پانصدی به منصب هزار و پانصدی مورد عاطفت پادشاهانه گشت“.

عنایت خان در آخرین روزهای شاهجهان به خدمت داروغگی کتابخانه مأمور بود. از نوشته خود وی است که:

”ثمان و ستین و الف [۱۰۶۸] هجری از پیشگاه خلافت به خدمت داروغگی کتابخانه سرکار خاصه شریفه بین‌الاقربان اختصاص یافت“.

”در زمان اورنگزیب عالمگیر وی را بیست و چهار هزار روپیه سالیانه به طور وظیفه می‌رسد“.

میرزا محمد طاهر عنایت خان تخلص آشنا را اختیار کرده و ذوق شاعری از پدر وی به وراثت رسیده^۴. عنایت خان مانند پدر خود با شعرا صحبت می‌داشت و با ابوطالب کلیم او را خصوصتی بود. از این‌رو میرزا محمد طاهر مؤلف تذکره نصرآبادی می‌گوید:

”وی شوخی‌های بیجا را از حد می‌گذرانید. بزرگان وقت مثل ابوطالب کلیم و سایر موزونان را به خانه برده، شوخی‌های بیجا می‌کرد. مثل آن که کیف‌های پر زر داخل اطعمه کرده، به خورد ایشان می‌داد و این چنین حرکات سبب چشم زخم ایشان بود. غایبانه به فقیر آشنا بوده. راه خط و کتابت می‌داشت و دیوان خود مع غزلیات امیر خسرو و کتاب‌های دیگر فرستاد“.

حکیم سرمد معجذوب وضع سر و پا برهنه بود، به مذاق تصوف آشنایی داشت و گاه‌گاه فکر رباعی می‌کرد. داراشکوه خلف پادشاه از راه موحدی او را دوست می‌داشت

۱. ملخص شاهجهان‌نامه (نسخه خطی)، دانشگاه دهلی، برگ ۲۸۲ الف؛ موزه بریتانیا، برگ ۴۳۷ الف؛ ترجمه انگلیسی نسخه خطی ملخص شاهجهان‌نامه، ص ۵۱۳.
۲. ملخص شاهجهان‌نامه (نسخه خطی)، دانشگاه دهلی، برگ ۲ الف؛ موزه بریتانیا، برگ ۱۰ ب.
۳. ملخص شاهجهان‌نامه (نسخه خطی)، دانشگاه دهلی، برگ ۲ الف؛ موزه بریتانیا، برگ ۱۱ ب.
۴. سرخوش کشمیری، میر محمد افضل: کلمات الشعرا، ص ۵.
۵. طاهر نصرآبادی اصلهانی، میرزا محمد طاهر: تذکره نصرآبادی، ص ۵۸-۹.

و پیش پادشاه تعریف او می‌کرد. شاهجهان برای ملاحظه اوضاع و اظوار سرمد مجذوب که عریان به سر می‌نُرد، عنایت خان را فرستاده بود. او بعد از ملاحظه حال سرمد بازگشته و بیت زیر نوشته و به خدمت شاهجهان فرستاد:

بر سرمد برهنه کرامات تهمت است

کشفی که ظاهر است از و کشف عورت است^۱

عنایت خان در آخر عمر خود عزلت گزیده و به کشمیر رفت و در سال ۱۰۸۱ هجری رخت به نهانخانه عدم کشید.^۲ بُنْدَرَأَیْنُ داس خوشگوی دهلوی سال وفاتش را ۱۰۷۲ هجری ضبط کرده است.^۳ بعضی از تذکره‌نگاران تاریخ وفات عنایت خان را ۱۰۷۷ هجری مطابق ۱۶۶۶ میلادی نوشته‌اند، ولی حسین قلی خان عاشقی عظیم‌آبادی می‌نویسد که در سنه یک هزار و هشتاد و یک هجری مطابق ۱۶۷۰ میلادی به رحمت حق پیوست. مؤلف با وجود ناآشنایی می‌گوید، قطعه:

زمانه خاک بر سرکرد از غم عنایت خان چو در زیر لحد خفت
سن او عاشقی با شیون و درد برفته آشنا ای وا کجا گفت^۴

کاخی برای داراشکوه در لاهور تعمیر شده بود و آن کاخ را «آینه محل» نامیده بود.

آشنا همان موقع بر آن آینه محل دو مثنوی نوشت. مثنوی اول این طور است:

حبذا این نشیمن والا که بود رشک عالم بالا
چه عجب ز ابگینه بسیار گر هوایش بود رطوبت‌دار
نیست آینه‌ها به دیوارش دل پاکان بود گرفتارش
هر که یک بار اندر او گردید همچو خود محو او هزاران دید

۱. آزاد بلگرامی، میر غلام علی: *مآثر الکرام*، ج ۲، ص ۷۶۲؛ ترجمه اردو، ج ۲، ص ۸-۷۵۷.

۲. آزاد بلگرامی، میر غلام علی: *مآثر الکرام*، ص ۹۷؛ *نعم انجمن*، ص ۵۵؛ *نشر عشق*، ج ۱، ص ۹-۱۱۸.

۳. خوشگوی دهلوی، *بُنْدَرَأَیْنُ داس*، سفینه خوشگوار، ص ۹.

۴. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه و موزه سالار جنگ، ج ۵، ص ۱۷۳؛ فهرست نسخه‌های خطی

کتابخانه بوهار، کلکته، ج ۱، ص ۶۳؛ *An Oriental Biographical Dictionary*, p. 117.

۵. عاشقی عظیم‌آبادی، حسین قلی خان (ت: ۱۱۹۴ هـ)؛ *نشر عشق*، ج ۱، ص ۹-۱۱۸؛ و *فرهنگ سخنوران*،

ص ۷؛ *سوره بریتانیا*، ریو، ج ۱، ص ۲۶۱؛ *فهرست نشرک*، ج ۱۰، ص ۴۳۶؛ *محبوب‌الالیاب*، ص ۷۰۲.

الذریعه، بیروت، الطبعة الثانية، ص ۷؛ *Dictionary of Indo-perstan literature*, p. 92.

ساخت بوم و برش ز آینه سرد همچو عکسی که جا در آینه کرد^۱
آغاز مثنوی دوم این طور است:

حبذا این خانه آینه کار کاسمان شد بهر او آینه‌دار
این قدر ز آینه‌ها باشد نمود یا دل از پاکان گه دیدن ربود
کی تواند آسمان شد همسرش می توان در روز دیدن اخترش
تاپی نظاره او سر کشد سرمه شب در دیده اختر کشد
استواری پا شدش از صد فزون هر ستون اوست کوه بی‌ستون^۲

عنایت خان جوان خوبرو و شاعری خوشگو بود. سرخوش محمد افضل برای خوبرویی وی می‌نویسد:

«گویند در امردی صاحب‌جمال بوده. در ایامی که خط سبزه‌پیری‌زاد حسنش را در شیشه کرده، درویشی موزون طبع برای دیدنش آمد. چون باریافت این بیت نوشته، اندرون فرستاد:

ناز بیجا چه کنی چون به رخت ریش آمد

شرم کن شرم که روز سیهات پیش آمد^۳

صمصام‌الدوله شاهنواز خان درباره وی می‌نویسد:

«در معنی‌بندی و سخن‌سنجی استاد است. صاحب‌مثنوی و دیوان است. این شعر ازوست:

در سبکساری است آسایش سایه خوابیده قطع راه کند^۴

آثار عنایت خان آشنا

متأسفانه نسخه‌های خطی کلیات و دیوان عنایت خان آشنا زیاد پیدا نشده است. چند نسخه دیوان وی در کتابخانه‌های مختلف انگلستان و هندوستان دیده شده است که در زیر نام‌برده می‌شوند:

۱. صاحب‌التبیین عبدالرحمن، سید: *بوم نیچوریه*، ص ۷-۱۱۶.

۲. همان.

۳. سرخوش کشمیری، میر محمد فضل: *کلمات الشعراء*، ص ۵.

۴. عبدالرزاق اورنگ‌آبادی، صمصام‌الدوله شاهنواز خان عبدالرزاق: *مآثر الامراء*، ج ۲، ص ۳-۷۶۲؛ ترجمه اردو،

ج ۴، ص ۸-۷۵۷.

کلیات آشنا

۱- شماره کتاب: ۱۱۱؛

آغاز: اگر جمال پری روی من ببیند خور شود ز غایت انصاف معترف به قصور کلیات وی مشتمل بر قطعه، ترجیع بند، وصف دهلی، عزا، رباعیات، فرد است.

۲- شماره کتاب: ۱۹۱۸؛ ردیف کتابخانه: A/Nm.719، برگ: ۹۹، سطر: ۱۵، اندازه: ۱۷/۲×۷/۶؛ ۲۵/۶×۱۳/۶، ۶/۷×۳/۵ اینچ، خط: نستعلیق، قبل از سال ۱۰۷۷ هجری مطابق ۱۶۶۶ میلادی نوشته شده است؛

آغاز: آرایش جمال شاهد کلام بزبور حمد صنایع...

دیوان آشنا

۱- شماره کتاب: ۲۴۸؛ برگ: ۱۸۱، سطر: ۱۴، اندازه: ۶×۳ اینچ، ۸×۴/۵ اینچ، خط: نستعلیق؛

آغاز: آرایش جمال شاهد کلام به زیور حمد صناعی است...

۲- شماره کتاب: ۳۵۲۳؛ ردیف کتابخانه: ۳۰۳۹، برگ: ۱۰۶.

علاوه بر این دیوان نسخه خطی، در فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ایندیا آفس، لندن نیز ذکر آمده است.

چند بیت از غزلیات محمد طاهر آشنا که از نسخه خطی ملخص و تذکره‌های مختلف مانند: مآثر الکرام، شمع انجمن، بزم تیموریه، نشتر عشق، کلمات الشعراء، ریاض الشعراء، تذکره شعرای کشمیر، تذکره نصرآبادی گرفته شده است به طور نمونه در زیر نوشته می‌شود:

الف: میانه دو ستمگر نمی‌شود دندان مار قبضه خنجر نمی‌شود

*

۱. فهرست نسخه‌های خطی عربی، فارسی و هندوستانی کتابخانه شاه نوره، کلکته.

۲. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه و موزه سالار جنگ، حیدرآباد.

۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر، علیگر.

۴. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا، رامپور.

بس که در راه فنا با خاک یکسان شد تنم می توان همچون غبار افشانند از پیراهنم

*

از حوادث گوهر مردانگی کمتر نشد تیغ اگر در آب و آتش رفت بی جوهر نشد

*

هر دم نوید لطف دگر می‌دهد مرا دل می‌برد ز دست تو جگر می‌دهد مرا

*

گر پوستم چو نافه کشد آسمان بجاست مو شد سفید و تیرگی دل همان بجاست

*

کشتی‌ای به دست آور، وقت کشت مهتاب است

مدعای می‌خواران سیر عالم آب است

*

کدام چیز عزیزان ز یکدگر گیرند به غیر این که از احوال هم خبر گیرند

*

به یاد روی تو شبها کنم نظاره ماه زر سفید بود از برای روز سیاه

*

خلق خوشست مرا به تناخوانی آورد گل عندلیب را به سخندانی آورد

دولت به وقت تیرگی بخت نکبت است جاروب وقت شام پریشانی آورد

*

تیره طبعان به سینه صاف بداند ذوق آیینه نیست بد رو را

*

ما به زندان غمت خوبا نشستن کرده‌ایم گاه‌گاهی تاله‌ای برخیزد از زنجیر ما

*

لقمه چرب خوشامد نکند رام مرا دل من از سگ کوی تو وفادار ترست

*

مرد را تن آسانی باعث فنا گردد

زود بگسلد از هم رشته‌ای که بی تاب است

*

از بس که دست من ز تعلق بریده است رنگ گرفته را به حنا باز می‌دهد

*

سامان دل ز قطع تعلق شود زیاد گل بیشتر دهد چو کنی شاخ را قلم

*

عقل ناچار کشد زحمت آرایش نفس دایه پرهیز کند طفل چو بیمار شود

*

طرز آینه خوش نکرد دلیم عیب‌پوشی به از نمدپوشی است

*

ز دور ساختن ابرام سفته گردد بیش که زود رستن مو از پی تراش بود

*

هر کجا بود مرا نشسته صفت با خود داشت هرگز می‌توانست که بیخود سازد

*

چشمم به سان آینه در عیب خلق نیست

پیوسته همچو عکس خودم در کمین خویش

*

نیست نازک طینتان را طاقت سیمای خویش

دیدۀ نرگس ندارد تاب سیمای چراغ

*

چند چون رشته تسبیح شوی سرگردان نتوان کرد سر رشته ز تقدیر برون

*

درد و درمان را دهد گر عرض عشق او به ما

زخم برداریم و بگذاریم مرهم را به جا

*

ناقصان هم به درش چشم طمع دوخته‌اند کور پیوسته نظر جانب بالا دارد

*

بنشین به گوشه‌ای اگر آزرده‌ای ز خلق پای شکسته تو به جایی نرفته است

*

عشق می‌خواهم سراپا استخوان سازد مرا

شاید آن ناوک فکن روزی نشان سازد مرا

*

تالب او زیاده میگون است جگر ساغر از حسد خون است

گرچه خود داخل حساب نیم غم ما از حساب بیرون است

زلف او را چه نسبت است به چشم فرق ز افسانه تا به افسون است

چشم ما ابروی طوفان است اشک ما یادگار جیحون است

نیست بیگانه ز آشنا واقف تو چه دانی که حال ما چون است

*

ما را به عشق با تو سروکار نازک است

ما سخت جان و خوی تو بسیار نازک است

*

آینه همه چشم شد از بهر تماشا تا نرگس او با که نظر داشته باشد

*

چشم آن لحظه که در هجر تو بیمار شود

خار پشت مژدهام غیرت گلزار شود

*

گر تو کردی دشمنی با من به جای دوستی

من همانم راند اما انتهای دوستی

طرز و اسلوب نوشتن رباعیات او این طور است:

آن را که بود معرفت حق حاصل در صفوت او خطر نگردد حایل

پاکان سبب فساد هرگز نشوند از آب دهن روزه نگردد باطل

*

۱. عارفی عظیم‌آبادی، حسین قلی خان (ت: ۱۱۹۶ هـ) شعر عشق، ج ۱، ص ۱۱۹.

۲. صباح‌الدین عبدالرحمن، سینه: نغمه‌های پند، ص ۲۱۷.

کمزطرف ز عشق خرمن هستی سوخت پرحوصله نور زندگانی افروخت
کاهید فروز عشق و آفرود جنون از باد چراغ مرد و آتش افروخت

*
خالق نتوان هیچ احد را گفتن مخلوق نمی‌توان صمد را گفتن
بی‌یک نبود هیچ عدد لیک یکی جز یک نتوان هیچ عدد را گفتن^۱

منابع

۱. آذر بیگدلی، حاجی لطف علی بیگ: آتشکده، مؤسسه امیرکبیر، تهران، ایران جلد اول ۱۳۳۶ ه.ش، جلد دوم و سوم ۱۳۳۸ ه.ش.
۲. آرزو گوالیاری، سراج‌الدین علی خان: مجمع النقایس، به کوشش [دکتر] زبیب‌النساء علی خان (سلطان علی)، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد (پاکستان)، ۱۳۸۳ ه.ش/ ۱۴۲۵ ه.ش/ ۲۰۰۴ م.
۳. آزاد بلگرامی، میر غلام علی: مآثر الکرام، لاهور، ۱۹۱۳ م.
۴. آشنای شاهجهانی، میرزا محمد طاهر خان پسر ظفر خان (م: ۱۰۷۷ یا ۱۰۸۱ ه.ش): شاهجهان‌نامه موسوم به ملخص (نسخه خطی)، شماره ۲۰۰۶۶۸، کتابخانه مرکزی دانشگاه دهلی، دهلی (دستنویس).
۵. آشنای شاهجهانی، میرزا محمد طاهر خان پسر ظفر خان (م: ۱۰۷۷ یا ۱۰۸۱ ه.ش): شاهجهان‌نامه موسوم به ملخص (نسخه خطی)، شماره Or.175، کتابخانه موزه بریتانیا، لندن.
۶. آقا بزرگ تهرانی، آقا محسن: الذریعة الی تصانیف الشیعة، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۳ ه.ش/ ۱۹۸۳ م.
۷. احمد منزوی: فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، جلد دهم ۱۹۸۸ م.
۸. اسلم خان، [دکتر] محمد: دانشگاه دهلی و سهم آن در گسترش زبان و ادبیات فارسی، بخش فارسی دانشگاه دهلی، دهلی، ۱۳۷۶ ه.ش/ ۱۹۹۷ م.

۹. اسلم خان، [دکتر] محمد: ظفر خان احسن، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه دهلی، دهلی، ۲۵۳۵ شمسی.
۱۰. حسن کهریهای، پیر غلام حسن: تاریخ حسن، بخش تحقیق و نشریات، دولت جاضو و کشمیر، سری‌نگر، ژانویه ۱۹۵۴ م، ج ۲.
۱۱. خدابخش خان: محبوب الالباب فی تعریف الکتب و الکتاب، خدابخش اورینتال پبلک لائبریری، پتنا، چاپ دوم ۱۹۹۱ م.
۱۲. خلیل بنارسی، امیرالدوله علی ابراهیم خان (م: ۱۳۱۷ ه.ش): صحف ابراهیم، بخش معاصرین، خدابخش، پتنا.
۱۳. خوشگوی دهلوی، بندرلین داس: سفینه خوشگو، به اهتمام سید شاه محمد عطاءالرحمن کاکوی، سلسله انتشارات اداره تحقیقات عربی و فارسی پتنا، مارس ۱۹۵۹ م.
۱۴. خیامپور تبریزی، [دکتر] عبدالرسول تاهباززاده: فرهنگ سخنوران، انتشارات طلایه، تهران، ج ۱ زمستان ۱۳۶۸ و ج ۲ زمستان ۱۳۷۲ ه.ش.
۱۵. سرخوش کشمیری، میر محمد افضل: کلمات الشعرا، تصحیح صادق علی دلاوری، لاهور (پاکستان)، سپتامبر ۱۹۴۲ م.
۱۶. سرخوش کشمیری، میر محمد افضل: کلمات الشعرا، مرتبه محمد حسین محوی لکهنوی، دانشگاه مدراس، ۱۹۵۱ م.
۱۷. صباح‌الدین عبدالرحمن، سید: بزم تیموریه، اعظم‌گره، ۱۹۹۱ م.
۱۸. طاهر نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمد طاهر: تذکره نصرآبادی، تهران، ۱۳۱۷ ه.ش.
۱۹. ظهورالحسن، قاضی: نگارستان کشمیر، جید برقی پریس، دهلی، ۱۳۵۳ ه.ش/ ۱۹۳۴ م.
۲۰. عاشقی عظیم‌آبادی، حسین قلی خان (ت: ۱۱۹۴ ه.ش): نشتر عشق، اصغر جانفدا، نشریات دانش، ۸۸-۱۹۸۱ م.
۲۱. عبدالحمید لاهوری، ملا عبدالحمید (م: ۱۰۶۵ ه.ش): پادشاه‌نامه، تصحیح کبیرالدین احمد و عبدالرحیم، کلکته، ۱۸۶۸ م.
۲۲. عبدالرزاق اورنگ‌آبادی، صمصام‌الدوله شاهنواز خان عبدالرزاق بن میر حسن علی: مآثر الامراء، ایشیاتیک سوسائیتی، کلکته، ۱۸۸۸ تا ۱۸۹۱ م، جلد اول، دوم.

36. Elliot, Sir H.M.: *The History of India as told by its own Historians*, edited by Prof. John Dowson, Kitab Mahal, Allahabad, Vol. VII.
37. Ethe, Herman: *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of India Office*, Vol. VII, 1903.
38. Iyonow, Wladimir: *Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in Curzon Collection*, Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1926.
39. Khan, Maulvi Abdul Muqtadir: *Catalogue Raisonne of the Buhar Library*, Calcutta, 1921.
40. Nabi Hadi, Prof.: *Dictionoary of Indo-Persian Literature*, Abhinav Publishing House, 1995.
41. Razvi, M.H. and Qaisar Amrohvi: *Catalogue of Manuscripts in the Maulana Azad Library*, Aligarh Muslim University, Aligarh, Habib Ganj Collection (Persian), Vol. I, Part-1, Aligarh, 1981.
42. Rieu, Charles: *Catalogue of Persian Manuscripts in the Birtish Museum*, London, Vol. I, 1879.
43. Sprenger, A.: *A Catalogue of the Arabic, Persian and Hindustani Manuscripts of the Libraries of the King of Oudh*, Baptist Mission Press, Culcutta, 1854, Vol. I.

۲۳. عبدالرزاق اورنگ‌آبادی، صمصام‌الدوله شاهنواز خان عبدالرزاق بن میر حسن علی: *مآثر الامراء*، ترجمه اردو از [پروفسور] محمد ایوب قادری، مرکزی اردو بورڈ، لاہور، پاکستان، جلد اول ژوئن ۱۹۶۸ م، جلد دوم آگوست ۱۹۶۹ م.
۲۴. علایی قزوینی، مولوی عبدالنبی فخرالزمانی: *میخانه*، مصحح احمد گلچین معانی، انتشارات شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکا، تهرآن، ۱۳۴۰ ه.ش.
۲۵. غنی فرخ‌آبادی، محمد عبدالغنی (م: ۱۳۳۵ ه): *تذکره الشعرا*ی غنی، مرتبه محمد مقتدی خان شروانی، مطبع علیگره، ۱۹۱۶ م.
۲۶. قدرت گویاموی، محمد قدرت الله (م: ۱۲۸۰ ه): *نتایج الافکار* (تألیف: ۱۲۵۸ ه/ ۱۸۴۲ م)، بمبئی، دی‌ماه ۱۳۳۶ ه.ش.
۲۷. مبتلای مشهدی، مردان علی خان: *منتخب الأشعار* (تألیف: ۱۱۶۱ ه)، ترتیب و تلخیص [دکتر] محمد اسلم خان، اندو پرشین سوسائتی، دهلی، ۱۹۷۵ م.
۲۸. نواب قنوجی بخارایی، امیرالملک سید محمد صدیق: *شمع انجمن*، به اهتمام محمد عبدالمجید خان، مطبع شاهجهانی، بهوپال، ۱۲۹۳ ه/ ۱۸۹۶ م.
۲۹. نوشاهی، سید عارف: *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه موزه ملی پاکستان کراچی*، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۲ ه.ش/ ۱۹۸۳ م.
۳۰. وثقه دانگستانی، علی قلی خان (م: ۱۱۷۰ ه): *ریاض الشعرا* (تألیف: ۱۱۶۱ ه/ ۱۷۴۸ م)، مقدمه و تصحیح و ترتیب [پروفسور] شریف حسین قاسمی، کتابخانه رضا رامپور، ۱۳۸۰ ه.ش/ ۲۰۰۱ م.
31. Ashraf, Muhammad: *A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library*, Hyderabad (Andhra Pradesh), India, 1969.
32. Beale, Thomas William: *An Oriental Biographical Dictionary*, London, 1894 Kraud Reprint Corporation, New York, 1965.
33. Beedar, Dr. Abid: *Catalogue of Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library*, Bankipore, Patna, Vol. VII, 1977.
34. Begley, W.E. and Z. A. Desai: *The Shahjahan Nama*, Oxford University Press, Delhi, 1990.
35. Blumhardt, J.F.: *Catalogue of Hindustani Manuscript in the Laibrary of India Office*, London, 1926